

NAZIM MƏMMƏDOV

*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin a.e.i., t.ü.e.d.
e-mail: Memmedov-n.@yahoo.com.*

QARABAĞDA SƏNƏTKARLIQ (XX yüzilliyin əvvəlləri)

Açar sözlər: Qarabağ, texnologiya, dəriçilik, metal, daş, sənətkarlıq, Azərbaycan

Ключевые слова: Карабах, технология, кожевничество, металл, камня, ремесленное, Азербайджан

Key words: Carabagh, technology, currier, metal, stone, handicraft, Azerbaijan

Məqalədə, Azərbaycan etnoqrafiyası tarixində Qarabağda sənətkarlıq tarixi-etnoqrafik baxımından hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuş, bölgədə müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşan sənət sahələrinin spesifik-lokal cəhətləri və məhəlli variantları açıqlanmış, Ümumazərbaycan sənətkarlığı çərçivəsində Qarabağ sənətkarlığının yeri və rolu müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin sənətkarlıq probleminin öyrənilməsində dövrü nəşrlərdən ibarət olan «Qafqaz qəbilələri və yerlərinin təsvirinə dair materiallar məcmuəsi»nin «Zaqafqaziyanın bəzi yaşayış məntəqələrində sənət məşğuliyəti» adlı bölməsində Qarabağın sənət dünyasının ayrı-ayrı sahələrinə həsr olunmuş materiallar öz əksini tapmışdır. XX yüzillik Qarabağ sənətkarlığını öyrənmək və təhlil etmək üçün A.N.Mustafayevin «Azərbaycanda sənətkarlıq» (Bakı, 1993) əsərinin çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır [1]. Qarabağ sənətkarlığının bu və ya digər sahələrinin öyrənilməsində T.Vəliyevin [1], T.Bünyadovun [3], Q.Hacıyevin [4], Q.Quliyevin [5], F.İbrahimovun [6], Q.Cavadovun [7], Q.Qeybullayevin [8], X.Xəlilovun [9] və digər alimlərimizin əsərlərində, həmçinin III cildlik «Azərbaycan tarixinin» II və III cildlərində, VII cildlik «Azərbaycan tarixi»nin V cildində [10] xeyli dəyərli materiallar toplanmışdır və məqalə yazılarkən həmin mənbələrə istinad edilmişdir.

Qeyd edək ki, Qarabağın sosial-iqtisadi, təbii coğrafi və mədəni-tarixi amillərinin qarşılıqlı yaxınlaşması nəticəsində burada Ümumazərbaycan sənətkarlığının məhəlli bir variantı formalaşmışdır ki, aşağıda həmin spesifik xüsusiyyətlərdən bəhs olunacaqdır. XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda sənayenin inkişafı sənətkarlığı böyük dəyişikliyə uğratsa da, əhalinin məişətində mühüm rol oynayan sənət sahələri – toxuculuq, zərgərlik, dülgərlik, daşıqlama, dəmirçilik, tikinti materialları istehsalı və digər sahələr inkişaf etməkdə idi. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində də Qarabağda sənətkarlığın mərkəzləri rolunu yenə də şəhərlər oynayırdı. Bu baxımdan Şuşa, Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl şəhərlərinin adlarını xüsusi qeyd etməliyik. Həmçinin Qarabağda kустar istehsalı və sənətkarlığın müxtəlif növləri ilə muzzdlu əmək tətbiq etməklə də məşğul olurdular.

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda xalça toxuculuğu daha geniş yayılıb inkişaf etmişdir. İstehsal texnikasına, naxış və çeşni çalarlarının rəngarəngliyinə, bədii tərtibatın zənginliyinə görə Qarabağ xalçaçılığı hələ orta əsrlərdə öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatdırmışdır [11, s.54]. Qarabağ xalçalarının istehsalı və satışının mərkəzi Şuşa olmuşdur.

İstehsal texniki xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçaçılıq sənət məhsulları xovlu və xovsuz qruplara bölünürdü. Xovlu (ilməli) xalçaların isə Bərdə-Ağcabədi, Şuşa və Cəbrayıl yarımqrupları var idi. Qarabağda xovlu xalça toxuculuğunda palaz, farmas, kilim, vərni, ladı, Məişətlə işlənən məfrəş, xurcun, heybə, çuval və digər məmulatlar böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [12, s.42].

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycanın hər yerində xalçaçılıq sənəti ilə məşğul olurdular, lakin bəhs etdiyimiz dövrdə xalçaçılığın ən çox inkişaf etdiyi bölgə Qarabağ idi. Bölgədəki əlverişli şərait, xammal bolluğu, daxili və xarici bazarlarda bu xalçalara olan tələbat çoxçeşidli gəbə-xalça istehsalına şərait yaratmışdır. Təsadüfi deyildir ki, XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağ əhalisinin 23 faizi xalçaçılıqla məşğul olurdu. Eyni zamanda, Qarabağ əhalisinin illik gəlirlərinin 30 faizi xalçaçılıqdan əldə edilmişdir. Tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, Qarabağda sənətkar əhalinin 45 faizindən çoxu xalçaçılıqla məşğul olur və məşhur Qarabağ xalçaları toxuyurdular [13].

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağ ərazisində xalçaçılığı təkmilləşdirmək üçün Şuşada tədris nümayiş emalatxanası açılmış və bu zərif peşənin incəlikləri gənc nəslə öyrədilirdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağda xalça istehsalı sahəsində muzdlu əmək və texnikadan istifadə edən emalatxanalar da var idi. Lakin həmin emalatxanalar bütünlüklə manfaktura səviyyəsinə yüksəlməmişdi. Qarabağ xalçaçılarının böyük əksəriyyəti, eyni zamanda, kənd təsərrüfatında çalışır və digər işlərlə məşğul olurdular, xalçaçılıq isə ev istehsalı səciyyəsi daşıyırdı.

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda yaşayan əhali xalçaçılıqla yanaşı sənətkarlığın irili-xırdalı 40 növü ilə məşğul olurdular. Onlar ağac və taxtadan kənd təsərrüfatında işlədilən bel, yaba, kürək, vəl, araba, dəyirman daşı kimi avadanlıqlar, həmçinin məişətdə işlədilən mebel, qaşiq, beşik, daraq, iynə, xalçatoxuma üçün dəzgah (xana), musiqi alətləri və sair hazırlayırdılar.

Qarabağ bölgəsi qoyunçuluq təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli imkanlara malik olduğundan burada lazımı səviyyədə yun əldə edilmişdir ki, bunun da bir hissəsi beynəlxalq ticarət məhsulu kimi xaricə ixrac edilmiş, qalan hissəsi isə yerli istehsala sərf olunmuşdur. Müxtəlif alətlərdən istifadə etməklə əvvəlcə yun emal edilir – yuyulur, qurudulur, təmizlənir, çırpılır, daranır, əyrilir və müxtəlif rənglərə boyanaraq xalça toxumaq üçün hazır vəziyyətə gətirilirdi.

Qarabağda sənətkarlığın inkişaf etmiş növlərindən biri də ipək malları istehsalı idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağ əhalisi barama istehsalı, emalı, ipək toxuculuğu sahəsində böyük şöhrət qazanmışdır [14, s.28]. XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağ ipəkçilik təsərrüfatı Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında mərkəzləşmişdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağda ipəkçiliyin inkişafında «Qafqaz ipəkçilik stansiyası»nın Ağdamda fəaliyyət göstərən şöbəsi mühüm rol oynamışdır [15, s.31]. Qarabağda ipəkçiliyin-tutçuluq, baramaçılıq, ipəkəyirmə, ipəkəşmə, ipəktoxuma, ipəkboyama və digər sənət və peşə növləri vardır. Qarabağda öz zərifliyi və rəngarəngliyi ilə heyrət doğuran kəlağayı, ipək yorğan üzü, cecim, naxışlı tikmələr, müxtəlif, çox rəngli və incəşəkili ipək xalçalar toxunurdu. Qarabağda toxunan cecimlər içərisində «Saya cecim», «həmyan», «obagəzər» adlı zolaqlı cecimlər xüsusilə fərqlənirdi. İpək toxuculuğunun digər bir qolunu şərbaflıq təşkil edirdi ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağ sənətkarları bu sahəyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Şərbaflıq sənəti xam ipək sapdan karxana şəraitində ipək məmulatları istehsalı ilə səciyyələnirdi. Qarabağın Karxana ipəyi texniki keyfiyyətlərinə, parlaqlığına, zəngin rəngliyinə, zərifliyinə görə həmişə yüksək qiymətləndirilib. Qarabağ ipəyi dünya bazarlarında İtaliya və Yaponiya ipəyi ilə bərabər

qiymətləndirilirdi [16, s.94]. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağ ipəyindən hazırlanmış məhsullar 1889-cu ildə Tiflisdə keçirilmiş kənd təsərrüfatı nailiyyətləri sərgisində qızıl medala layiq görülmüşdür [17, s.494]. Qarabağ şərəbləri, «mov», «darayı», «qəsabə», «qanavuz», «çarqat», «alyoşa» və digər çeşidli ipək baş örtüyü toxuyurdular. Qarabağda istehsal olunan xam ipək və ipək parça məmulatları Rusiya, İran, Kiçik Asiya, Suriya və Avropanın bir çox ölkələrinə ixrac olunurdu [18, c.20].

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda papaqçılıq sənəti kifayət qədər inkişaf etmişdir. Papaqçı usta və şagirdlər xammalın aşılınması, biçilməsi, tikilməsi və satışı işlərini özləri həyata keçirirdilər. Bəhs olunan dövrdə Qarabağda «Girvənkə», «Qarabağı», «Buxara» («Qaragül»), «Şirazi» papaqları istehsal olunurdu. Qarabağda papaqçılıq sənətinin mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Təsadüfi deyilir ki, sənətkarlıq mərkəzi olan Şuşa şəhərində papaqçı, dəmirçi, boyaqçı, miskər, dərzi, başmaqçı və digər məhəllələrin adları son dövrlərə qədər qalmışdır. Tədqiqatçılardan məlum olur ki, bəhs olunan dövrdə Şuşada 80 nəfər sənətkar papaqçılıqla məşğul olurdu [19, s.395].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağ sənətkarları kürkçülük də məşğul olurdular. Kürkçülük xəz aşılama sənətinin bir qolunu təşkil edirdi. Kürkçülük sənəti əsasən mövsümi xarakter daşıyırdı və xırda əmtəə istehsalı idi. Hər bir mövsümdə bir kürkçü kустar üsulla 100-150 dəri tədarük edirdi [20, s.396].

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda müstəqil sənət sahələrindən biri də ayaqqabı istehsalı sənəti idi. Bu sənət sahəsinin başmaqçılıq, çəkməçilik, çustçuluq, çarıqçılıq kimi müxtəlif qolları var idi. XX yüzilliyin əvvəllərində təkcə Şuşa şəhərində 52 ayaqqabı istehsalı emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə Qarabağın kənd əhalisi at, uzunqulaq, kəl, dana gönündən hazırlanmış çarıqdan istifadə edirdilər. Çarıqçı emalatxanalardan 3-4 nəfər işləməklə, bazar meydanlarında karvansara və məscid yaxınlığında fəaliyyət göstərirdilər.

Qarabağda maldarlıq təsərrüfatının inkişafı sərtaçlıq-yəhərçilik sənətinin də inkişafına təkan vermişdi. Qarabağda sərtaçlıq sənətinin 3 növü mövcud olmuşdur. Belə ki, yük yəhərləri, minik yəhərləri və yəhəri kompleksləşdirmək üçün əlavə ləvazimatların hazırlanması ilə məşğul olanlar (sinəbənd, yüyən, üzəngi, qamçı və s.). Dəriçiliyin ev peşəsi və xırda kустar sənətkarlığı səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməyən bir qolunu aşılınmış dəridən dağarcıq, eymə, tejen, tuluq, cılığ, metal və digər məmulatların hazırlanması təşkil edirdi. Dəriçilik sənətinin bu qolu uzun müddət öz məişət əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda sənətkarlığın dəmirçilik növü hələ də fəaliyyət göstərirdi. Aparılan tədqiqatlara görə XIX yüzillikdə Qarabağın hər bir kəndində dəmirçi emalatxanası var idi [21, s.6]. Dəmirçi sənətkarlar həm kənd təsərrüfatı alətləri (gavahın, yəhərin və təkərin dəmir hissələri, zəncir, nal, bel ağızları, dəhrə, toxa, balta, kərki, kərənti, yaba, oraq, alaqqeş, dırmıq), həm məişət avadanlıqları (əl çırağı, saç, balta, saçayağı, maşa, bıçaq, xəkəndaz, qiyməkeş, manqal, ərsin, qırxılıq, qayçı şiş və s.), həm də dəmirçilik sənətinin alətlərini hazırlayırdılar [22, s.158]. Lakin zavod istehsalının yaranması və burada dəmir alətlərinin kütləvi istehsalı Qarabağda dəmirçilik sənətinin tədrici tənəzzülünə səbəb oldu.

Təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu dövlətlərdə də öz dəsti-xətti ilə seçilən Qarabağ zərgərlik sənəti XX yüzilliyin əvvəllərində öz inkişafının ən yüksək zirvəsinə çatdırmışdır. Qarabağ zərgərləri yüksək əyarlı qızıl və gümüşdən istifadəyə üstünlük verir və qəlibkarlıq texniki istehsal üsuluna geniş yer verirdilər [23, s. 340]. Bu qəliblərdən qabarıq naxışlı, ornamental formalı məmulatların hazırlanmasında istifadə edilirdi. Burada sal toqqa,

cütqabağı, qoza, boyunbağlar, qoza yaxalıq, ətəklik, guşə, qıvrım ilan tac, quş dimdiyi, hörük-buruq və s. hazırlanırdı [24, s.9].

Qarabağda atçılıq təsərrüfatının inkişafı burada nalbəndlik sənətinin inkişafına təkan vermişdir. Qarabağda həm Asiya tipli (bütöv), həm də Avropa tipli (aypara) nallar hazırlanırdı. Onu da qeyd edək ki, nalbənd bir gündə təxminən 40 at nallaya bilirdi. Qarabağda zəngin daş yataqları və karxanaların mövcudluğu burada daşışloma sənətinin inkişafına təkan vermişdir. XX yüzilliyin əvvəllərində bölgədə daşışloma sənətinin həkkəlik, bənnəlik, oymakarlıq, heykəltəraşlıq, şəbəkəçilik kimi sahələri var idi. Qarabağ ustaları inşaat daşları, xatirə-xeyrat abidə daşları, təsərrüfat və məişətdə işlədilən əşya və avadanlıq daşlarının yonulması və hazırlanmasında çox zəngin təcrübəyə malik idilər.

Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində xalçaçılıq, zərgərlik və ağacışloma sənətkarlığı sahələri inkişaf edir, fabrik-zavod istehsalının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq mis, dulusçuluq sənət sahələri geriləyir, pambıq parça məhsulları, silah istehsalı sahələri isə aradan çıxırdı. Bu gün Azərbaycanın qədim Qarabağ torpaqları Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş, Qarabağın sənət irsini, bu sənətin spesifik üsul və vasitələrini öz yaddaşlarında ayrı-ayrı sənət ustalarının son nəslinin düşdüyü məşəqqətli həyat ucbatından tükənməsi, Qarabağ muzeylərində toplanmış sənət nümunələrinin düşmən əlinə keçməsi, əhalinin uzun əsrlər boyu qazandığı empirik sənət bilikləri və təcrübələrinin toplanmasını xeyli çətinləşdirmişdir. Belə bir vəziyyət Qarabağ sənətkarlığının öyrənilməsini zəruriləşdirmişdir. Ən azından, torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra Qarabağdakı qədim sənət sahələrini yenidən bərpa etmək üçün tariximizi olduğu kimi yazmalı və yaşatmalıyıq.

İSTIFADƏ OLUNAN MƏNBƏLƏR

1. Mustafayev A. «Azərbaycanda sənətkarlıq» Bakı, «Elm», 1993-cü il, 402 s.
2. Vəliyev T. «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ipək emalı sənayesi». Bakı, «Təhsil», 1977-ci il, 298 s.
3. Bünyadov T. «Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəcəliyin inkişafı tarixinə dair». Bakı, «Просвишения», 1964, 280 s.
4. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mədəni mədəniyyəti. «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, «Qismət», 2005-ci il, 146 s.
5. Quliyev Q. «Azərbaycanda toxuculuq sənəti haqqında». Azerb. SSR EA Xəbərləri, 1961, №4-7, s.156.
6. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışloma sənəti. Bakı, «Poliqrafiya», 1988, 318 s.
7. Cavadov Q. Azərbaycanada ağacışloma sənəti haqqında. Bakı, «AMEA Etnoqrafiya İnstitutunun» - buraxılışı, 1977, 190 s.
8. Qeybullayev Q. Qarabağ, etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, «Azərbaycan», 1990, 227 s.
9. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı, «Maarif», 1992, 138 s.
10. Azərbaycan tarixi, 3 cildə III cild, Bakı, «Elm», 1973, 315 s. Azərbaycan tarixi, VII cildə, V cild, Bakı, «Elm», 2001, 630 s.
11. Гейдаров М.Х. Ремеленное производство в городах Азербайджана в XVII век. Баку, «Просвишения», 1967, с.167.
12. Azərbaycan tarixi, III cildə, III cild, Baku, «Elm», 1994, 608 s.
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1275, s.19, i.27, v.8.
14. Шавров Н.Н. Очерк шелководство в Закавказье. Т.IV, Тифлис, «Грузя», 1888, 566 с.

15. Губайдилин А. К истории шолководство в Азербайджане. «Известия общества обеледования из изучения Азербайджана». Баку, 1927, №5, с.96.
16. Мириманов Г.А. Кустарные шелковые промысли в Шушинском уезде. Журнал «Труд КШС», т.VIII, Тифлис, 1896, с.94.
17. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild. Bakı, «Elm», 1980, 809 s.
18. Гугашвили П.В. Шельководство в Загафазия в XIX-XX вв. Тифлис, «Экспрон», 1860, 161 с.
19. Mustafayev A.N. Dəriçilik. Bakı, «Təhsil», 1988, 395 s.
20. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, «AMEA-nın nəşri», 1985, s.395.
21. Прилов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кафказа. Тифлис, «Просвишения», 1900, 306 с.
22. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, «Тахсил», 1964, 291 с.
23. Гулишамбаров С. Кустарные изделия из железа, меди, серобра обзор фабрик заводов Бакинский губернии. Тифлис, «Грузия», 1890, 450 с.
24. Əsədov S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanca zərgərlik incəsənəti. Bakı, «Elm», 1978, 284 s.
25. Quliyev Q. Tağızadə İ. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, «Bilik», 1968, 303 s.

MAMÉDOV NAZIM RAHBAR OĞLY

РЕМЕСЛО В КАРАБАХЕ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье, подробно, с историко-этнографической точки зрения изучается ремесла в Карабахе в начале XX века. В статье, выявлены также специфические, локальные и региональные особенности ремесла Карабаха, сформировавшиеся в течение столетий под влиянием различных факторов. Здесь определены место и роль ремесла Карабаха в контексте общеазербайджанского ремесла.

NAZIM RAHBAR OGHU MAMMADOV

HE HANDICRAFT IN GARABAGH (EARLY XX CENTURY)

In the article, the handicraft in Garabagh is researched in detail in historical-ethnographic terms, revealed specific-local and regional features of handicraft areas being formed under the influence of various factors and is identified the place and role of Garabagh handicraft within the framework of all-Azerbaijan handicraft.

Rəyçilər: t.e.d. Ş.Fərzəliyev, t.e.d. Q.Əliyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qarabağ tarixi" şöbəsinin 27 may 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №5).